

HÁROM TANULMÁNY A HÁBORÚRÓL

ÍRTA

TURNOWSKY SÁNDOR

I. A HÁBORÚ FILOZÓFIÁJA
II. A HÁBORÚS IDŐK TÖMEGLÉLEKTANA
III. A HÁBORÚ ÉS A JÖVŐ ÁLLAMA

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR ÍROD. INTÉZET KS KÖNYVNYOMDA

1915

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

I.

A HÁBORÚ FILOZÓFIÁJA.

Szükségszerű, elkerülhetetlen jelenség-e a nemzetek életében a háború, vagy csak az emberek atavisztikus kegyetlenkedési hajlamai nyilvánulnak meg benne? Van-e valami üdvös, hasznos hatásuk is a háborúknak s arányban áll-e ez a haszon a háborúk szörnyű pusztításaival és szenvedéseivel, vagy pedig ezen esetleges előnyök el volnának érhetőek más eszközökkel, békés úton is? Hasznos volna-e az emberiségre nézve a világbéke, az általános lefegyverkezés, vagy hasznosabb-e a mai állapot, amikor a nemzetek között felmerült ellentétek fegyveres erővel intéztetnek el? Vájjon tényleg annyira következetesen van-e érvényben a Darwin-féle létért való küzdelem nagy elve, hogy még a kulturális fejlettség mai magas fokán is az erősebbnek, a természet tervének megfelelőbbnek kiválasztása csak a küzdelem legősibb, legdurvább módjának segítségével történhetik meg ; vagy pedig ezen folyamat már átterelhető volna az emberi tevékenységnek, az emberi erők érvényesülésének más tereire, melyeken kegyetlenkedés és vérontás nélkül vív-

hatnák az erők a faj magasabb fokára való emelkedésért, a tökéletesedésért és nemesedésért való küzdelmeiket?

Mindezen kérdésekre vonatkozólag két, egymással homlokegyenest ellenkező felfogás uralkodik régidő óta a filozófiában. A háború jogosult, sőt szükséges voltának védelmezőivel szemben állnak azok, akik a háborút minden tekintetben károsnak s a kultúra mai fokán teljesen elkerülhető s elkerülendő jelenségnek tartják. Az általános lefegyverkezés, a világbéke szükséges és hasznos voltát hirdeti az egyik felfogás, míg a filozófusok másik tábora a háborút «mint az erkölcsi erők felébresztőjét» az államéletre és a legszebb polgári erényekre való nevelés hasznos tényezőjét szükséges és nélkülözhetlen tényezőnek tartja.

Bár látszólag meddő s bizonyos szempontból tekintve nem is egészen komolynak nevezhető dolog, valaminek jogosultságával, vagy szükségességével foglalkozni, ami megvan, ami adva van, ami az emberiség keletkezése óta egy percig sem hiányzott, mégis nemcsak érdekes, de talán nem is egészen felesleges a kérdést újra meg újra felvetni, napirenden tartani és minden oldaláról megvilágítani. Mert a háború mégis csak legnagyobb szerencsétlensége az emberiségnek, melyet idővel talán mégis csak lehetne némileg enyhíteni, más térre átvinni, mai formájában elenyésztetni. Hiszen a kulturális haladás épen a természeti adottságok leküzdésében és az emberi élet bajainak és szenvedéseinek fokozatos megszüntetésében áll. Csak épen

a háború volna az, amit soha elenyésztetni ne lehetne?

Alig van társadalmi jelenség, melynek megítélésénél az emberiség nagy gondolkodói olyan ellentétes álláspontokat foglalnak el, mint a háború. Hogy csak a legnagyobb neveket említsük, olyan nagy elmék, mint *Hegel*, *Fichte* és *Schleyermacher* érveltek a háború jogosultsága és szükségessége mellett, míg nem kisebb emberek, mint *Kant*, *Tolstoi* és *Ostwald* hirdették a világbéke szükségességét és lehetőségességét.

1795 Szent Mihály napján jelent meg *Kant* Immánuel szellemes könyvecskéje «Zum ewigen Frieden», mintegy epilógusa, igazolása és bölcsészeti szempontból való hálás nyugtázásaképpen az 1795 április 5-én Francia- és Poroszország között megkötött bázeli békének. Ebben a könyvecskében őszinte lélekkel mondja *Kant*, hogy az örök béke nem utópisztikus, hiábavaló eszme, hanem oly feladat, mely fokozatosan meg lesz oldva és folytonosan közeledik céljához.

Tolstoi és *Ostwald* minden munkája, mely a háború kérdésével foglalkozik, azt — bár a legellentétebb világfelfogásból kiindulva — leghatározottabban elítéli. *Suttner Berta* «Die Waffen nieder!» és *Charles Riebet* világhírű francia orvosprofesszor «Le passé de la guerre et l'avenir de la paix» című könyvei pedig közkézen forognak.

Ezekkel szemben *Schiller* a Messinai Menyasszonyban, *Wallenstein*ban, az Orleánsi Szűzben halhatatlan, örökszép strófákban dicsőíti a háborút, mint

a legszebb emberi erények életrekeltőjét. Fichte, ki Kant könyvét annak megjelenésekor rajongó, lelkes szavakban magasztalta, 1813-ban, a nagy háború benyomása alatt a háborút magasztalja. És a költő s a bölcselő mellé áll mint harmadik, Schleyermacher, a pap, ki a szószéken ünnepli a háborút, mint az erkölcsi erők felébresztőjét s az emberiség legszentebb javainak megteremtőjét. Legnagyobb ellenfele azonban Kantnak, mint sok más téren, úgy az örök béke kérdésében is, *Hegel*, ki nem az események befolyása alatt és nem költői páthosszal, hanem nyugodt, higgadt filozófiai elmélkedésekkel és hatalmas dialektikával érvel az örök béke ellen és a háború szükséges és nagyértékű volta mellett.

«Miként a tó vize rothadásba menne át, — mondja Hegel — ha a szelek nem mozgatnák, azonképen a népek is menthetetlenül tespedésbe süllyednének, ha nem volnának háborúk. Mert a munka, a vagyonszerzés és vagyónélvezés oly rendszerei a közületnek, melyek, ha meggyökeresednek és megszilárdulnak, az egésznek széjjelesését idézik elő. Hogy ez az eset elő ne álljon, kötelessége a kormányoknak időnként az egész közületet háborúk által alaposan felzavarni, az említett tényezők által keletkezett rendet és önállósági jogot azáltal megsérteni, összegabalyítani és azon egyénekkal, kik arra törek-szenek, hogy az Egésztől elszakadjanak, a sérthetetlen magának való élést és a személy zavartalan biztonságát élvezzék, a kérlelhetlen Urat, a Halált, éreztetni. Azt, hogy a közület, ez az erkölcsi Egész

széjjel ne hulljon, csakis háború által lehet elérni. Ez a háború értéke és szükségessége. Ez bizonyítja észszerűségét és nélkülözhetlen voltát. Ami pedig észszerű és nélkülözhetetlen, *azt akarni is kell*. Ezért nem szabad a háború bekövetkezését a Véletlentől várni, hanem azt mesterségesen, tudatosan, szándékosan elő kell idézni. A kormányok kötelessége tehát időnkint mesterségesen előidézett háborúk által a népeket a háború áldásaiban részesíteni.»

Ezen szerencsétlen következtetésre, melyet maga *Theobald Ziegler*, Hegel nagy rajongója, is szörnyűségesnek nevez, Hegel később egyszer sem tért többé vissza, de — úgy látszik — mégis ugyancsak ez a gondolatmenet lebeghetett szemei előtt, mikor a háború előidézésének szükségességét azon szempontból emeli ki, hogy ősrégi tapasztalat szerint szerencsés hadjáratok a belső zavargásokat megakadályozzák és a belső államhatalmat megszilárdítják. De van Hegel szerint még egy rendkívül nagy fontosságú hivatása és döntő szerepe a háborúnak. Ez az, hogy a népek közötti egyezmények betartásának nincs más biztosítója, mint a háború. A nemzetközi jog alapgondolata az, hogy egyezményeket be kell tartani. Az államoknak azon egyenetlenkedéseit, melyek az egyezmények be nem tartásából vagy megsértéséből keletkeznek, csak háború döntheti el. Sőt a háború előidézésére elegendő ok már csak pusztá gondolata is annak, hogy a kötött egyezés esetleg meg fog sértetni.

Ugyanezzel a gondolatmenettel érvel a háború szükségessége mellett Hegel magyar követője, *Concha*

Győző is. Szerinte nem helyes felfogás a háborúkban csak az ember állati tulajdonságainak megnyilatkozását látni, «minthogy azok egyszersmind az ember erkölcsi mivoltának legfenségesebb bizonyosságai». „A hosszas béke Concha szerint határozottan káros, mert «az ember legmagasabb erkölcsi tulajdonságainak szunnyadását idézi elő». Ha a magasabb erkölcsi erők gyakorlatára nincs alkalom, azok elsatnyulnak. A háború jogos és szükséges voltának másik nagy hirdetője, Schleyermacher, azért magasztalja a háborút, mert az a legszebb polgári erények életrekeltője. A háború az állampolgári kötelet szorosabbá teszi s kiragadja az embereket önző érdekszférájukból. Hasonló dialektikával érvel *Fichte* is, ki a háborút azért is tartja szükségesnek, mert a külső hadjáratok a belső zavargások kitörését megakadályozzák és a belső államhatalmat megszilárdítják. Rudolf *Steinmetz*, ki «Die Philosophie des Krieges» címmel nagy, rendszeres munkát írt tárgyunkról, a háborúban nagy organizátorius erőt lát, mely munkaszerveződésre s államalakulásra vezet és a megteremtett államkapcsolatok karbantartásáról gondoskodik. A háború alapfunkcióját mint «világítéletet» fogja fel. A háború az államok versenyében bíró és végrehajtó és szó sem lehetne komoly világversenyről, ha a háttérben nem volna a háború.

A tisztán elméleti, spekulatív alapon felhozott érvelések hatalmas segítséget és természettudományi alapot nyertek *Darwin* létért való küzdelmében. A szociológusok, úgynevezett biológiai iskolája egy-

szerűen átvitte azt, mit Darwin, mint törvényt, az állatvilágra nézve megállapított az emberre. Azt mondják, hogy a háború nem egyéb, mint egy fajtája annak a küzdelemnek, melyet az egész szerves világban találunk, élettani jelenség, mely ellen semmit sem tehetünk. Az egész szerves világban szakadatlan küzdelem folyik, következésképpen az emberek között sem lehet az másként. Még egészen futólag megemlítve azt, hogy a nyers erőszak és kíméletlenség filozófusának, *Nietzschenek* «Übermensch»-e és «Wille zur Macht»-ja is a háború igazolására szokott felhasználtatni, itten még csak azt akarom érinteni, hogy a mai szociológiai irodalomban is, melyben éppen most áll az érdeklődés középpontjában az állam és a háború problémája, van egy felfogás, mely szerint társadalmak és államok alakulásának és átalakulásának egyetlen lényeges tényezője a háború (*Oppenheimer*).

A háború jogosultsága mellett felhozott és ügyes dialektikával felépített emez érveléseket alaposan megcáfolják egyfelől a világbéke hirdetői és lelkes apostolai, másfelől a háborúellenes írók és szociológusok. Egymagában Kantnak említett munkája teljesen elegendő volna az összes háború melletti érvek megdöntésére. Szerinte a népek között felmerülő kérdéseket el lehet s el is fogják majd dönteni békésen, igazságosan és vér nélkül. Éppen a háború legkevésbé alkalmas egy vitás kérdés eldöntésére. Hiszen a háború csak azt mutatja, hogy ki az erősebb vagy a szerencsésebb, de sohasem azt, hogy kinek van igaza. Az ember alaptermé-

szete Kant szerint vad, kegyetlenkedésre hajló, s a kultúrának épen a legmagasztosabb feladata, hogy átalakítsa az ember alaptermészetét, belenevelje a szolidaritás érzetét, a felebaráti szeretetet. Érdekes, hogy a világbéke másik nagy apostola *Tolstoi* Leo, teljesen ellenkező felfogásból indul ki s ugyanarra az eredményre jut, mint Kant. Szerinte az ember alaptermészete jó, nemes és csak a kultúra okozta, hogy az emberek ellenséges indulattal viseltetnek egymással szemben. Az ember erkölcsi mivolta azonban határozottan diadalmaskodni fog a kultúra fölött s az emberiség magasabb erkölcsi felfogása meg fogja teremteni a világbékét.

Azokat, kik a Darwinizmus létért való küzdelmének törvényével érvelnek a háború mellett, leg-határozottabban cáfolják meg *Charles Riebet*, *Lester F. Ward* és *F. Müller-Lyer*. *Richet* azt mondja, hogy a szociológia úgynevezett darwinistái legalaposabban és legveszedelmesebben zavarják össze az egyedek közötti küzdelmet a szociális közösségek küzdelmeivel. Ha épenséggel vissza akarnak vezetni a létért való küzdelemhez, ahogyan az az állatok között megy végbe, akkor mutassák be nekünk az egyes embereket, amint egymással küzdenek, férfi férfiúval, vagy egy családfőt a másikkal szemben olyanformán, mint ahogyan a vaddisznó védi malacait. De ne hivatkozzanak állattársaságokra, melyek egymással küzdenek, mert olyanok nem léteznek. íme: százmillió orosz, ki negyvenmillió japánnal küzd. Hol van analógia erre az óriási küzdelemre az állatvilágban? Ha az emberek között találó hasonlatot

akarunk azzal a küzdelemmel, mely az állatvilágban napirenden van, akkor talán megtaláljuk egy kurta-korcsmában, hol két legény késre megy egymással egy leány miatt. Ez talán egy fajtája volna a létért való küzdelemnek. De hol van az analógia a mukdeni csata között, melyben 800,000 ember végez egy munkát, melyet a küzdők egyik része sem ért, és két cápa között, mely egymástól el akarja ragadni a zsákmányt, két szarvas között, mely egy szarvas-tehénért küzd, két medve között, mely ugyanazon odút akarja elfoglalni, vagy két kuvaszkutya között, mely egy falatért marcangolja egymást? Lester F. Ward szerint is alapvető különbség van az állatvilág és az emberi társadalom között. Mert az állatvilágban abban áll a haladás, hogy az állat a környezethez alkalmazkodik. Másképp áll a dolog az emberi társadalomban, melynél az ember alakítja át a környezetet. A fejlődés folyamán az embernél egy olyan tényező lépett fel, az értelem, mely a létérti harc módszerét megváltoztatta, az állatok *szerves* szerszámai helyébe a *mechanikai* szerszámokat léptette, az embert szerszámkészítő állattá tette, mely tényező a létért való harcban az ember módszerét a természet módszere felé emelte. Ezt hagyta figyelmen kívül a biológiai iskola, mely ennek folytán megfélekedzik azon tényről, hogy bár az állatvilágban a haladás a gyengék elpusztításában áll, az emberi társadalomban ellenben *gyengék megvédésében*. Müller-Lyer végül azt mondja, hogy a szociáldarwinistáknak már azért sincs igazuk, mert a fejlődés az embernél már réges-régen áttevődött a szervesen-

felüli térre (in's Überorganische). A Neander-völgyi ember és a mai között bonctanilag alig van különbség. A különbség csak abban található, hogy a modern ember eszközöket készít, technikailag halad. A háborúnak tehát nincs létjogosultsága, mert az állat és az ember között a küzdelem tekintetében már régen megszűnt minden analógia.

Különben úgy a Darwin-félé «Struggle of life», mint a Nietzsche-féle «Wille zur Macht», ez a két alapelv, mely minden téren oly sok félreértésre és félremagyarázásra adott alkalmat, mint a háború természettörvényszerűségének, szükségességének és hasznosságának igazolása, már többszörösen meg lett cáfolva és véglegesen le van tárgyalva. Mindentől eltekintve: a folytonos tevékenykedés szükségességének kétségkívül való megállapítása még korántsem jelenti azt, hogy ezen tevékenykedésnek embertársunk elpusztítására kell irányulnia. (Ezt *A. Fouillée* «Nietzsche et l'immoralisme» című könyvében nagyon helyesen így fejezi ki: «Agir contre quelque chose, est-ce nécessairement agir contre d'autres hommes?») Az a szociológiai iskola pedig, mely a háborúnak az államok alakulásánál lényeges szerepet tulajdonít, határozottan téves alapgondolatból indul ki, mint ezt legújabban *Rudolf Holsti* is bebizonyította 1913-ban megjelent «The relation of war to the origin of the state» című munkájában. Ezen érdekes könyvben többek közt a következőket olvassuk: «. . . ha az állam egyik fő jellemzője a kormányzat létezése, úgy ebből az is világos, hogy az állam eredete nagyjában békés

volt, miután a kezdetleges kormányzat eredete, általánosságban szólva a közösségben állandóan ható békés okok tulajdonítható s nem csupán olyan alkalmi és külső okoknak, mint a minő a háború. Tehát azon elméleteknek, melyek szerint az állam eredete általában az emberi társadalom eredetéből vezetendő le, s melyek másrészt azt állítják, hogy az állam eredete a háború, hibásaknak kell lenniök, mert alapjukat nem elsődleges okokból, hanem másodlagos eredményekből vont általánosítások képezik. »

A háború kérdése mint ezen futólagos áttekin-
tésből is kitűnik, még egyáltalában nincs eldöntve. Valószínű, hogy, mint a legtöbb vitás ügyben, úgy ebben is, az igazság valahol a középben fekszik és valaha egy kompromisszum-féle fog kialakulni talán olyformán, hogy háborúk lesznek, de más téren, más eszközökkel, más feltételekkel és más alakban. Lehetséges, hogy még nagyon sokáig fog tartani a jelenlegi állapot, melyben leghatározot-
tabban megállapítható, hogy vannak nagy, világ-
történelmi jelentőségű kérdések az államok életé-
ben, létkérdések, melyek ma másképen nem old-
hatók meg, mint háborúk által. Lehetséges, hogy a messze jövőben, mint átmenet egy más kor-
szakba, ki fog alakulni a *Menger* által vázolt gaz-
dasági világállam, egy népies munkásállam, ez pedig a kulturállamok szövetségének létrehozására fog vezetni, melyben a háború lehetetlen lesz, mivel az állam tevékenysége kiválóan gazdasági célokra fog irányulni és a hatalmi kérdések, melyek ma

még szorosan össze vannak forrva az államok létkérdéseivel, háttérbe fognak szorulni. Ez talán utópia, mint minden más ilyen elkalandozás és csak arra való, hogy minél vigasztalhatatlanabbul ébredjünk fel a rideg valóságra, mely szerint, mint imént láttuk, vannak kérdések, melyek ma más-képen, mint háború által nem oldhatók meg. De hogy a Hegel-féle iskolának, mely szerint a háború jótétemény, valóságos áldás az államoknak, melyet, ha valahogy magától nem áll elő, tudva és akarva még előidézni is kell, nincs és nem is lehet igaza, azt legjobban bizonyítja az a sok fehér, kék és mindenféle más színű könyv, melyet minden háborút viselő állam ad ki annak igazolására, hogy nem ő idézte elő a háborút. Ha Hegelnek volna igaza és csakugyan érdem és a természet kényszerítő parancsának való engedelmesség volna a háború előidézése, bizonyára mindenik állam sietne kijelenteni és okmányokkal igazolni, hogy az 'övé a háború előidézésének érdeme.

Másfelől azonban azt sem lehet egészen letagadni, hogy a háborúnak természettörvényszerűsége, szükséges és bizonyos tekintetben hasznos volta tudományosan is megindokolható. A Világegyetemben minden folytonos mozgásban van. Nyugalom nem létezik sehol és soha. Ezen szünet nélkül való mozgás, melyet már *Herakleitos* Kr. e. 500 esztendővel tisztán felismert s a modern tudomány az ő exakt kutatási módszereivel is igazolt, a vele együtt járó, kiegyenlítésre és egyensúlyban maradásra törekvő polaritással együtt idézi elő azt, mit *ritmusnak* ne-

vezünk. Ritmus nélkül mozgás nem is képzelhető. Mindenben és mindenütt van tehát ritmus: a térben és az időben, az energiákban épen úgy, mint az attribútumokban. Minden ritmusban mozog és hullámzik. Pozitív és negatív, centrifugalitás és centripetalitás, feszültség és elernyedés, keletkezés és elmúlás, születés és meghalás ritmikusan váltakozva alkotják a Világegyetem harmóniáját. És ez a ritmikus hullámzás nemcsak az összes kozmikus folyamatokban, nemcsak az egész úgynevezett anyagi világban van meg, hanem ugyanazzal a szabályossággal és törvényszerűséggel észlelhető az anyagi világ által feltételezett, vele egy és tőle elválaszthatatlan úgynevezett szellemi és erkölcsi világban is. Szép és rút, jó és rossz, bűn és erény, szeretet és gyűlölet, szomorúság és derűtség, konfliktus és harmónia, háború és béke épen olyan ritmussal hullámzik végig az erkölcsi Világtörténetes folyamán, mint a Természetben a virágzás és hervadás, alvás és ébredés, sötétség és világosság, meleg és hideg, apály és dagály. Kétségtelen tehát, hogy békének és háborúnak is ritmikusan kell váltakozniuk. A háború ennél fogva egy ritmusnak a fázisa és mint ilyen, természetesen törvényszerű, szükséges és hasznos, mert hozzájárul, hozzátartozik az Egész harmóniájához.

De ennél a megállapításnál most már álljunk is meg egy pillanatra, mert itt beleütközünk két nem kevésbé fontos és nem kevésbé törvényszerű jelenségbe. Ez a két jelenség: az interferencia és a fejlődés. Az *interferencia* törvénye szerint a ritmusok

hullámvonalai módosulnak, ha más ritmusok hullámvonalalaival találkoznak: hullámhegy hullámheggyel interferálva emelkedést eredményez, hullámvölgy hullámheggyel találkozva elenyészik, különböző fázisok összetalálkozva, hol erősítik, hol gyengítik, hol elenyésztik egymást. A *fejlődés* törvénye szerint pedig minden változik, annyira, hogy természeti jelenségek megismétlődéséről tulajdonképpen, szigorúan tudományos szempontból, sohasem lehetne szó. Még soha ugyanaz az ember ugyanabba a folyóba kétszer nem lépett bele. Mert úgy a folyó, mint az ember az első és a második belépés alkalmával már nem ugyanaz. A kultúra hullámvonala és az ember fejlődése bizonyára, hacsak nagyon későn is és még jó sokára, a háborút is módosítani fogja, meg fogja változtatni, más térre fogja átvinni, talán idővel teljesen el is fogja enyésztetni. A véletlenül megtalált odú, mely perzselő napsütés, szél, eső, zord időjárás és vadállatok ellen oltalmat nyújtott, fényes Palazzóvá fejlődött. Az eredetileg egyszerű, állatias nemi ösztön magasztos, boldogító szerelemmé szublimálódott. A természet nyers erőitől való félelemből vallás lett. A tárgyak kezdetleges érzékelés és megismerése filozófiává finomodott. Csak épen a háború volna az, minek az őseredetű, durva formában kell megmaradnia?

Szilárd meggyőződése, hogy lesz idő, mikor a háború jelen eszközeivel, jelen alakjában, teljesen ismeretlen lesz és az emberi erők más téren, más eszközökkel, más feltételekkel és más célból fog-

nak egymással mérkőzni, hogy lesz idő, mikor az emberek a mai háborút teljességgel nem fogják megérteni, miként ezt *Wiertz*, a nagy belga festő, egy csodálatos vásznán 60 évvel ezelőtt megfestette. *Wiertz* előtt annyira nem volt kétséges a háború megszűnésének és az örök Világbékének lehetősége, hogy egy meghatóan gyerekes, a maga páratlan naivitásában mesésen nagyszerű kompozícióban be is mutatja, milyenek lesznek «A Jelen dolgai a Jövő emberei előtt». Egy öreg ember tenyerén ágyúk, fegyverek, szuronyok, kardok, zászlók és más harci eszközök és emblémák láthatók, melyeket, tágranyílt, csodálkozó szemekkel szemlélnek a Jövő emberei, hiába magyarázza nekik az Öreg a háború eszközeit, annak a — fájdalom, úgy látszik, még nagy is távoli — Jövőnek gyermekei sehogy sem tudják megérteni, hogy őseik miért viseltek háborúkat egymással.

Bármiként álljon azonban; a háború jogosultságának és szükségességének kérdése, elvitázhatatlan tény, hogy ma már az emberek túlnyomó nagy része határozottan érzi, hogy a háború olyan dolog, melyért legalább is mentegetőzni kell és ezért mindenik fél a másikra hárítja az érette való felelősséget. Ez mindenesetre feljegyzésre méltó, megjegyzésre méltó, meghatóan szép emberi vonás, mely becsületére válik mindenik félnek, annál is inkább, mert mindenik meg van győződve, hogy neki van igaza. Ez utóbbi dolog rendjén is van így. Hiszen csakis így van, ha egyáltalában van és lehet mentsége és erkölcsi alapja a háborúnak.

És ez a maga igazáról való mély meggyőződés; még valamit eredményez, ami igazi szépsége ennek a nagy időnek, melyben élünk, azt, hogy az egyforma érzület eggyé, egységessé tette a nemzeteket. Valóban lélekemelő, gyönyörű látvány az a nagy összetartás és egyetértés, melyet a háború idézett elő az a mély hazafias érzés, az a szívből eredő igazi hazaszeretet, mely annyira díszíti és megdicsőíti az embert.

De maga a háború, mely ezen legszebb emberi vonást kiváltotta, azt némileg el is rontotta, amennyiben bizonyos helytelen végletekbe sodorta az embereket. Értem ez alatt a minden téren való gyűlölködés; hazafias felbuzdulás szülte gyűlölet kiterjesztését azokra a kőikre, melyeknek az kellene hogy legyen magasztos hivatásuk és életfeladatuk, hogy égy más — nem kevésbé szent és a hazafiassággal nagyon szépen és mélységesen összeegyeztethető —, eszmét ápoljak: a kultúra internacionalizmusának eszméjét. Ez ennek a háborúnak sajnálatraméltó túlzása, mely — mint ezt büszkén megállapíthatjuk — ellenségeinknél összehasonlíthatlanul nagyobb mértékben észlelhető, mint nálunk, különösen a kultúrájukat minduntalan fessen hirdető franciáknál és angoloknál. Valóban kár volt a gyűlölködést a tudomány és művészet letéteményeseire és ápolóira átvinni! Kár volt az akadémikusoknak és világhírű celebritásoknak arról a magaslatról leszállani, melyre megfeszített szellemi munkássággal és istenadta zsenialitással felemelkedtek. Kár volt az összes hida-

kat elégetni, az összes összekötő szálakat elvágni! Meg kellett volna gondolni, hogy a háborúnak így vagy úgy egyszer csak vége lesz és gondoskodni kellett volna, hogy a békekötéskor minél kevesebb megbánni és reperálni való legyen, hogy az összemberiség szolidaritásának eszméjét őrizni és ápolni hivatottak ezen eszme kontinuitása fölött féltő gonddal örködjenek, hogy a legszentebb eszmék letéteményesei a békekötéskor önérzetesen és büszkén mondhassák: «íme, megőriztük a ránk bízott Palládiumot! Bár mi is remegő gonddal aggódtunk a haza sorsáért és lelkünk egész erejével kívántuk az ellenség legyőzetését, az Összemberiség szolidaritásának és együvértartozásának szent eszméjét magasan fenntartottuk a viharok fölött!»

Dupuytren hírneves párisi sebész-professzor bizonynyara nem volt forradalmár, de azért mégis a kérdezősködő rendőröknek azon emlékezetes szép szavakkal felelt, hogy: ce Je n'ai pas vu des insurgés dans les salles de l'hôpital, je n'ai vu] que des blessés.» Milyen szép lett volna, ha az akademikusok, világhírű tudósok és nagy költők ebben a háborúban ilyen objektivitásra törekedtek volna! A gyűlölködés ezen sajnálatos elfajulásai által ejtett sebek kétségkívül a legnezebben beheggedők közé fognak tartozni. Mert a lelki és szellemi világ mégis csak szubtilisebb, finomabb, kényesebb és érzékenyebb, mint az anyagi, melynek folytonossági megszakításai gyorsabban egyesíthetők újra és veszteségei könnyebben pótolhatók. A békekötésnek ezért majd egy egészen új ága lesz: a szel-

lemek, lelkek kedélyek és szívek kibékülése, mely bizonyára nem lesz híjával a lélekemelő, megható, magasztos mozzanatoknak és az emberi szív legszebb virágait, az emberi elme legértékesebb gyümölcseit fogja elővarázsolni.

Ilyen értelemben természetesen, lehet és kell is beszélni a háború áldásairól. Hiszen, mint láttuk, a háború nem egyéb, mint egy ritmusnak a kilengése, egy fázis, mely után következnie kell a másik fázisnak, a békének, összes áldásaival és jótéteményeivel. És miként a hosszas betegség gyötrő lázálmaiból és sorvasztó fájdalmaiból meggyógyult ember újult erővel s a visszanyert egészség boldogító érzésével fog újra betegségé által félbeszakított munkásságához, azonképen áldásos boldog új élet fog a békével az elgyötört emberiségre köszönteni, egy friss, tetterős, életkedvtől duzzadó, a legszebb reményekkel eltelt új éra, melyben előreláthatólag hosszas időre lesz biztosítva az Emberiség haladását, fejlődését, boldogulását és művelődését lehetségessé tevő Béke és az emberek, elfelejtve mindent, keserűséget, félreértést és gyűlölködést, újra ráfognak eszmélni arra a nagy igazságra, hogy mindnyájan testvérek vagyunk.

Azután majd tovább fog folyni a békés tevékenység minden téren. És új filozófusok fognak érvelni a háború mellett és ellen, új költők fognak dicsőíteni a háború szépségeit és háborúellenes apostolok fognak agitálni a háború ellen. De mind ezeknek egyike sem fog oly okosan, igazságosan és előreláthatóan beszélni, mint *Herbert Spencer*, ki a

háborúról elmélkedve, ezeket mondja: «Megengedve egyrészt azt, hogy örökös küzdelmek nélkül civilizált társadalmak nem fejlődhettek volna ki és hogy az emberi természet megfelelő, ép úgy vad, mint intelligens, formája azok szükséges kísérője volt: másrészt azt tarthatjuk, hogy az ilyen társadalmak kialakulásával, alkotó egységeik természetének brutalitása, melyet ez a folyamat szükségessé tett, ezen folyamat megszűnésével, — megszűnvén szükségesnek lenni, — el fog tűnni. Míg az elért jó-tétemények állandó örökségül maradnak meg, az azzal kapcsolatos bajok csökkeni fognak és lassan ki fognak halni.»

II.

A HÁBORÚS IDŐK TÖMEGLÉLEKTANA.

1.

A tömeglélekről általában.

Arra a régi kérdésre, hogy kinek van több esze, Voltairenek-e vagy az egész világnak? a szociológia előtti időben bizonyára mindenki úgy felelt, hogy «természetesen az egész világnak!» Mert vox populi vox dei. Mert az egész világ csak nem bolond. Több szem többet lát. Amit az egész világ mond, az feltétlenül helyes és igaz. Csak nem akarhat egy ember okosabb lenni, mint az egész világ. És így tovább.

De a szociológia, ez a legfiatalabb tudomány, egészen más véleményen van s azt mondja, hogy határozottan, Voltairenek van több esze, mint az egész világnak, már amennyiben egész világ alatt a tömeget értjük. Mert Voltaire szelleme magasabb színvonalon áll, mint egy nagy tömeg szellemi színvonala és ha százezer közönséges elme összesíti magát, abból sohasem jön ki egy magasabb elme. A szociológia azt mondja, hogy a tömeg lélektanában épen ezért nem lehet azt az ősrégi

mindennapi tapasztalatot, hogy amit egy ló nem képes elhúzni, azt négy elhúzza, hogy sok embernek együttműködő testi ereje nagyobb, mint egy emberé. A szellemi téren mások a viszonyok. Egy nehéz Wertheim-szekrényt egy ember nem tud elmozdítani a helyéről, de tíz ember felviszi a negyedik emeletre. Ez igaz. De egy nehéz szellemi problémát ezer emberből álló tömeg sem tud megoldani, ellenben Bolyai János egymaga játszva megoldja. Ezen gondolatmenet folytatásaképpen következik azután a szociológiának egy meglepő megállapítása. Ez az, hogy Voltairenek, Bolyainak több esze van ugyan, mint a tömegnek, de egy csupa Voltairekból és Bolyaiakból álló tömeg értelmi és szellemi megnyilatkozásai és ezek által sugalmazott cselekedetei éppen olyan átlagos színvonalúak és közönségesek, sőt sok esetben éppen olyan ostobák volnának, mint egy száz favágóból és napszámosból álló tömeg megnyilatkozásai. Mert a szellemi együttes működés nem analógon jár a fizikai erők együttes működésének, mely utóbbi tényleg nem egyéb egyszerű összeadódásnál.

Ezt a jelenséget sokat olvasott és sokféleképpen kritizált, de feltétlenül rendkívül szellemi «Paradoxe» című könyvében Max Nordau következőképpen magyarázza meg. Azt lehet mondani, hogy minden normális embernek vannak bizonyos tulajdonságai, melyek közösök, minden embernél megtalálhatók és azonosok. Nevezzük ezt x -nek. Ezen kívül azután minden embernél vannak még speciális tulajdonságok és tehetségesek, melyek csak

őnála fordulnak elő és őt jellemzik. Nevezzük ezeket b. c. d. stb.-nek. Vegyünk már most egy száz emberből álló tömeget. Abban fogunk találni száz x-et, de csak egy b-t, c-t, d-t, stb. Tehát természetesen az a száz χ hatalmasan fog megnyilatkozni.

Ezt a tömeglélektani megállapítást úgy a történelem, mint a mindennapi élet számtalan ténye igazolja. Itt csak *Garofalónak* «Un giuri di persone colte» című dolgozatából akarom közölni az esetet, melyben egy hat leghíresebb orvos-professzorból és orvostudományi kutatóból álló kollégium oly ostoba szakvéleményt adott, hogy ezen illusztris testület tagjai később külön-külön mind szegyeitek magukat és bevallották, hogy az a szakvélemény nagy tudás. Hiába! Itt a hat X dominált. Különbösen azok, kik szeretnek közmondásokkal operálni, itt azon közmondást, mely szerint «nincs új a nap alatt» azzal a régi latin szállóigével bizonyíthatják be, hogy «senatores boni viri, senatus autem mala bestia».

Hogy a tömeg teljesen önálló, külön alakulat, a maga saját külön törvényei szerint keletkező és működő új lény, mely merőben különbözik minden őt alkotó egyes egyéntől és abszolúte nem pusztá addiciója vagy többsége az egyes egyéneknek, arról a legújabb korig, a szociológiai kutatások koráig, a tudományos irodalomban seholy sem találunk említést. Ez az időleges új lény azonban nem alakul ki minden embersokaságban. Ezer meg ezer ember nyüzsöghet egy helyen, járhat-kelhet

kisebb-nagyobb csoportokba összeverődve, beszélgethet vagy vitatkozhatik egymással, anélkül, hogy kollektív-léleknek legcsekélyebb tünete is észlelhető volna. Pszichikai tömeg, tömeglélek, csak akkor fog keletkezni, és akcióba lépni, ha a tömeget, bármilyen különben heterogen elemekből tevődik is össze, egy közös nagy érzelem hatja át és hozza izgalomba. Ilyenkor aztán egy sajátságos folyamat megy véghez. Az egyes egyén tudatos személyisége teljesen elenyészik és a gondolatok és érzelmek mind egy bizonyos irányba terelődnek. Így áll elő a tömeglélek, melynek másképen gondolkodnak, éreznek és cselekednek, mint ahogy gondolkodnának, éreznének és cselekednének külön-külön, egyedül, magukra hagyatva. A legbékésebb, legcsendesebb emberek vérengző vadállatokká, brutális, a leghihetetlenebb kegyetlenkedésektől sem visszariadó szörnyetegekké lesznek, — hazatérve, a tömeget elhagyva, megint csendes, békés, a légynek sem vétő nyárspolgárok lesznek újra.

Ez a tömeg, «a sokfejű állat», amint Plato nevezi. Hogy a tömeg csakugyan állat, szószerint véve, hogy valóságos lény-e, melyben az egyes embernek az a szerepe, ami a sejté a szervezetben, amint ezt a szociológusok egy része tanítja, vagy pedig ez az «állat» csak hasonlatnak veendő, mint ezt a másik rész vallja, azt nehéz eldönteni. Talán mégis csak hasonlat-értéke van az egésznek. De az előbbi nézetet sem lehet tökéletesen megcáfolni. Mert ha az ember önmagáról, önmagának a Világban elfoglalt helyzetéről és szerepéről akar ítéletet mon-

dani, igen könnyen úgy járhat, mint az elhajított kő, melyről Spinoza azt állítja, hogy ha tudna gondolkodni, meg volna győződve, hogy ő *akar* repülni.

Vannak eszmék és érzelmek, melyek kizárólag csakis tömeggé egyesült egyéneknél lépnek fel. Ezt olyanformának kell képzelni, mint a vegyi folyamatot, hol az egyesülő anyagokból teljesen új anyag áll elő, mely minden tekintetben különbözik az őt alkotó anyagoktól, melynek tulajdonságai még nyomokban sincsenek meg azon elemekben, melyekből képződött.

Ezen sajátságos folyamat megértéséhez tudni kell legelsősorban azt, hogy minden embernél, még a mívelődés legmagasabb fokán állónál is, óriási szerepe van annak, ami öntudatlanul játszódik le a lélekben. A lélektan megállapította, *hogy úgy a mindennapi, mint a magasabbrendű életben nagyon csekély az, ami tudatosan történik.* Ez az öntudatlan lelkiműködés pedig évezredek átöröklés terméke. Minden ember lelkében megszámlálhatatlan ősök lelkületének nyomai működnek. Ezek a nyomok egy fajon belül majdnem azonosok és a fajleiket képezik, mely ugyanazon fajhoz tartozó embereknél annyira egyforma, hogy Le Bon szerint ebben a tekintetben nagyon csekély különbség van egy nagy matematikus és cipésze között.

Mikor aztán a tömegben egy sajátságos folyamat következtében, mely leginkább a hipnotikus állapottal hasonlítható össze, a tudatos egyéniség teljesen elenyészik, előtérbe lép az öntudatlanul mű-

ködő fajilélek, kialakul a kolletívlélek és abban a pillanatban az értelmiség és művelődés legkülönbözőbb fokain állók ugyanazon ösztönök, szenvedélyek és érzelmek behatása alatt fognak cselekedni, még pedig azonnal és teljesen logikátlanul, hasonlóan a hipnózisban levő egyénhez.

A tömeglélek keletkezésének módja még nincs teljesen tisztázva, de megnyilatkozásának törvényei már meglehetősen ismeretesek. Azt is kiderítette a kutatás, hogy az ember miért viselkedik oly különösen, mint a tömeg tagja, miért különbözik annyira a tömegben lévő ember az egyedüllévőtől, a normális körülmények között élőtől.

Gustave Le Bon szerint ezen sajátságos viselkedésének három oka van. Az első ok az, hogy az egyén a tömegben már a nagy szám pusztta ténye következtében és a legyőzhetetlen hatalom érzésének befolyása alá jut, mely arra bátorítja, hogy oly ösztöneinek engedjen szabad folyást, melyeket egyedül való állapotban határozottan fékezne. Ez annál is inkább előáll, mert a tömegben szükségképen fennálló névtelenség és felelőtlenség következtében a felelősség érzete, mely az embert mindig visszatartja, teljesen elenyészik.

A második ok a fertőzés, mely még nincs megmagyarázva és leginkább a hipnózissal hasonlítható össze. A tömegben minden érzelm, minden cselekedet fertőző, még pedig oly nagy mértékben, hogy az egyén a tömegben nemcsak helyesel, de el is követ oly cselekedeteket, melyek észjárásával, érzületével, műveltségi fokával és a társadalomban

elfoglalt állásával járó tekintetekkel homlokegyenest ellenkeznek.

A harmadik ok, mely arra indíthatja az embert, hogy a tömegben épen ellenkezője legyen annak, ami egyedül, a szuggerálhatóság. Ez oly nagy fokot érhet el, hogy a tömegben a fősvény bőkezűvé, a mívelt barbárrá, a jólelkű vérengző fenevaddá, az embergyűlölő emberbaráttá lesz. Ez a szuggerálhatóság teszi érthetővé a tömeg kegyetlenkedéseit és nagylelkű cselekedeteit. Enélkül nem érthetjük például azt, hogy a nemesség lemondott bizonyos előjogairól, mit egyenként egyedül, otthon, saját jószántából és kezdeményezéséből bizony egy nemes ember sem tett volna meg. Csak ennek a nagy szuggerálhatóságnak a segítségével magyarázhatjuk meg végül azokat a tömeg-hallucinációkat, melyekre az emberiség történetében oly számos példát találunk.

Mindezekhez még hozzátehetjük azt, hogy nagy idők emóciói mintegy teljesen elenyésztetik, eltüntetik az egyes lelket, mely különben — normális időben és rendes körülmények között — magának és magányosan él. Mintha ilyenkor a nagy áradat hatalmas hullámszája tágra kinyitná az egyes lélek összes ajtóit és ablakait. Minden beáramlik és minden kiáramlik. így válik eggyé, egységessé és teljesen homogénné a tömeg atmoszférája és hőmérséklete, melyben a Nordau-féle b. c. d. speciális egyéni kvalitások, elenyésznek, mint egy tengerben.

A tömegjelenségek beható vizsgálata tehát tanúságot tesz az emberi lény természetének kétféleségé-

ről, melynek segítségével az emberiség történetének számtalan tényét egészen új világításban láthatjuk. Sok világtörténelmi eseményt fogunk a tömegbefolyásnak tulajdonítani, melyről az iskola ősidők óta azt tanítja, hogy egyes emberek kezdeményezték és vitték véghez. Bizony a világtörténelem ünnepeelt legenda-szerű hősei a legtöbb esetben épen úgy vak eszközei, akarat nélküli bábjai voltak a tömeglélek hatalmas szuggesztíóinak, mint a világtörténelem hírhedt gonosztevői és szörnyetegei ; amazok dicsőítése és ünneplése tehát sok esetben voltaképen épen olyan meg nem érdemelt, amilyen igazságtalan igen gyakran emezeknek elítélése, átkozása és megvetése.

A kollektív-lélek elemzésénél új tényezőket találunk, melyeknek az emberi mívelődés és haladás erőkomponensei között lényeges hatásokat kell tulajdonítanunk. Az ember ténykedéseinek megítélésénél a tömeglélek tanulmányozásának eredményei igazságosabbakká és méltányosabbakká tesznek, amennyiben, tudva azt, hogy a tömegben az ember jelleme, gondolkodásmódja és egész viselkedése lényegesen megváltozik, egészen más mértéket fogunk alkalmazni az ember azon cselekedeteinek elbírálásánál, melyeket mint tömegalkatrész követett el. Miként a humanisztikus világ és életfelfogás érájának beköszöntése óta a büntető bíróságok a tények mérlegelésénél minden esetben az egyén beszámíthatóságát és lelkiállapotát tekintetbe veszik, úgy mi is a beszámíthatóság csökkenését fogjuk megállapítani az egyes embernél, kit a tömeg

milióje oly tettekre csábított, melyek különben soha eszébe sem jutottak volna, vagy amelyeknek egyedül, saját kezdeményezéséből épen ellenkezőjét tette volna.

Ezzel szemben a romboló, pusztító tömeget is lélektani megértéssel kell szemlélni, hogy megjelöljük őt megillető helyén az emberiség társadalmi szervezetében és igazságosan megítélhessük világtörténelmi szerepét és hivatását. Mert akár a fejlődéstani, akár a célszerűségi elvnek vagyunk hívei, oly hatalmas jelenség, mint a tömeg az ő kollektívélek-tünetsoportjával pusztán véletlen vagy rendeltetés nélkül való alakulat mégsem lehet. A legtöbb szociológus nézete szerint a tömegeknek többek közt nagy szerepük van túlöreg, végelgyengülésben szenvedő, kimúlásnak szánt civilizációk végleges elpusztításában. Ez a romboló, pusztító munka végleg elsöpri e korhadt régi civilizáció legutolsó nyomait és előkészíti a talajt az új civilizációnak.

A romboló tömegnek van egy fajtája, melyet kriminálisnak neveznek. Ez hatalmas szuggeszciók befolyása alatt végzi rettenetes kegyetlenkedéseit, melyek vérvörösre festik az emberiség történetének számos lapját. A majdnem teljesen öntudatlan automatává vált ember oly vadállatias tényeket visz véghez, melyekre rendes állapotban egyedül nem volna képes. Az azonban, mit a tömegfilozófia mint jellegzetest szokott felhozni a kriminális tömegre nézve, hogy az egyén önzetlenül cselekszik, vagy hogy azon tudattól van áthatva, hogy hasznos

munkát végez, melyért neki még dicséret, sőt jutalom is kijár, nem alkalmazható minden esetre. Belevilágítva a lélek legelrejtettebb mélységeibe, a tömeglélek felfedezésével és jelenségeinek tanulmányozásával igen értékes fejezetet iktatott a szociológia a tudományokba. Bemutatja az embert, mint automatikus, akarat és meggondolás nélküli lényt, mint mindenre képes vak eszközt féktelen szuggeszcióknak és átörökölt rombolási és kegyetlenkedési vak ösztönöknek. Bemutatja a tömeget, mint teljesen önálló életet élő időleges kollektív lényt, melynek saját, külön lélektani törvényei vannak. Meggyőzően kimutatja, hogy az eddigi történelmi módszerekkel az emberiség történetének számos tényét helytelenül értelmezték és végül bebizonyítja, hogy a tömegek vad tombolási és fékevesztett rombolási tisztító zivatarok, melyek nyomán új civilizációk keletkeznek és új energiák lépnek működésbe.

2.

A háborús idők tömeglélektana.

A háború zivatarra egy érzelmi és gondalategységbe terelte s így egy tömeggé tette az ország egész népét. Nincs egy olyan ember sem, akit a legközvetlenebbül, legvitalisabb érdekeiben ne érintene a háború, akinek nappali-éjjeli legfontosabb gondolata ne a háborúra vonatkozna. így kivétel nélkül mindenki bizonyos fokig abnormis lelki állapotba került. A mozgósítás első napjaiban még

csak sejtelemszerűen élt az emberekben az, hogy milyen változásokat, milyen katasztrófákat jelent minden téren a háború. S ha szűk családi körben vagy egyedül magában mindenki érezte az eljövendő nagy megrázkódtatásokat és súlyos aggodalommal volt eltelve a maga és családja sorsa iránt, mihelyt a tüntető tömegbe került, a szuggesztibilitás folytán egyszerre megszabadult ezektől a szorongó érzésektől. Mert a tömeg, bármilyen egyénekből és bármilyen alkalomból is tevődjön össze, sohasem szomorú (még egy gyászoló tömeg sem az), sohase levert, sohase félénk s az egyesek szomorú, szorongó érzését teljesen feloldja magában, így lesz érthetővé, hogy a háborús tüntetések alkalmával a tömegben egyforma lelkesedéssel, ekstázissal éltették a háborút minden rendű és rangú emberek, a gyávák és aggódók épen úgy, mint a bátrak és bizakodók.

Az egyén önálló gondolkodását és akaratát megsemmisítő szuggeszció s a felelőtlenség érzete a megszabói a tömeg cselekvésmódjának. Köztudomású tény, hogy a lehangosabb tüntetők mindig a fiatalabb s az öregebb emberek soraiból kerültek ki. Ezeknél ugyanis leginkább dominált a felelőtlenség érzete, az a tudat, hogy őket közvetlenül, saját személyükben nem veszélyezteti a háború. De az öregebb emberek harcias magatartásában egy másik tényező is fontos szerepet játszik. Azáltal, hogy a fiatal generáció a harctérre megy, itthon előtérbe kerülnek az idősebbek, még a minden tevékenykedéstől teljesen visszavonult, vegetáló öre-

gek is. S mennél több fiatal élet pusztul el a harcmezőkön, az ő helyzetük annál kedvezőbben alakul. És a minden téren leszorított, eltávolított, tétlenségre kárhóztatott öregek, kik sok fájdó érzés közt szoktak beletörődni kényszerű, bár természet-szerű passzivitásukba, újra fontos szerephez jutnak az élet színpadán. Természetesen a jámbor öregek ép oly kevésbé gondoltak harci hevükben erre a reájuk váró helyzeti előnyre, mint arra, hogy a háború nem hozza őket életveszedelembe, de a tudatuk küszöbe alatt ott lappangott ez az érzés és gondolat és *tömegben éppen ezek a tudatalatti, igen sokszor immorális képletek jutnak felszínre* s válnak ható tényezőkké. Ezért történt, hogy a «békés» öreg emberek a legharciasabbak, a leghangosabbak, ők küldenek minden náluknál fiatalabb embert a harcmezőre. Csak meg kell figyelni az uniformisban feszelő, reaktivált tiszteket, újra hivatalhoz jutott nyugdíjas beamtereket, meghallgatni öreg emberek kifakadásait az itthon maradottak, az «embusqué»-k ellen, s előttünk áll az öreg emberek mostani groteszk helyzete, mit talán az *öreggek renaissanceinak* lehetne nevezni.

A háborús állapot, a kaleidoszkópszerűen változó harci helyzet, az ellenség közeledése és távolodása állandóan túlfűtött idegállapotba hozta a tömeget. Különösen a háború kezdetén nyilvánult meg lépten-nyomon ez a lázas tömegállapot. Minden legcsekélyebb esemény is óriási izgatottságot keltett. Az utcák soha olyan mozgalmasak nem voltak, mint a hadiállapot legelején. Mindenki, aki

csak tehetette, az utcán, nyilvános helyeken tartózkodott s egész napon át csak a harctéri híreket várta. Villámgyorsan terjednek a hírek s a tömeg kritika nélkül elhisz mindent, kedvező s lesújtó hírt egyaránt. A legfantasztikusabb hírek — s ezek leginkább — hitelre találnak, mert a tömeg folyton rendkívüli eseményeket vár. A mozgósítás első napjaiban az ország sok városában *egyszerre* terjedt el az a rémhír, hogy állandóan ellenséges léghajók repülnek a városok fölött s esténként óriási tömegek bámultak fel az égboltra s rémülettel szemlélték — az esti csillagot, a Vénuszt, mint léghajót.

És egyszerre kialakul a tömegben az optimisták és a pesszimizták tábora. A *hiszékenység* természetesen egyforma mindkettőnél. Egyik rész mindent elhisz s kiszínezve terjeszt, ami kedvező eseményt jelent, a másik tábor hitelt ad minden lesújtó hírnak. A rémhírterjesztők rendszerint a rosszkedélyű, elégedetlen, rosszindulatú emberek soraiból kerülnek ki, akiknek perverz örömet szerez mások ijedtsége, fájdalma, zavara. Gyakran előfordul az is, hogy félénk aggódó emberek azért terjesztenek általuk sem hitt rémhíreket, hogy azok valótlan-ságáról meggyőzessék magukat és így egy negatív öröm élvezetéhez jussanak.

Természetszerűen hónapok multával sokat veszít intenzitásából a tömeg lázas állapota. Míg a hadjárat kezdetén kizárólag csak a harctér eseményei érdekelték az embereket és semmi mással nem törődtek, mert azt hitték, hogy a polgári élet teljes szünetelését hozza magával a háborús állapot,

már hetek múlva kezdtek visszatérni az itthonmaradottak rendes munkájukhoz s ma csak nagyobb események hozzák izgalomba a tömeget. Ma az uralkodó tömeghangulat az, hogy az emberek szeretnék siettetni az eseményeket. Ez is egyik oka annak, hogy a tömeg ellenszenvvel néz azokra a katonákra, akik még bármi okból itthon tartózkodnak, mert a tömeg abban a naiv hitben él, hogy ha minden katonát egyszerre a harctérre vinnének, gyorsabban lenne elérhető az oly nagyon óhajtott végleges döntés. Igen könnyen érthető az is, hogy a tömeg haraggal fordul a katonai szolgálat alól teljesen mentesített fiatalabb emberek ellen. A hazafias szemponton felül ez a különösen a nők részéről megnyilatkozó gyűlölet abban gyökeredzik, hogy akiknek közelebbi-távolabbi rokonaik vannak a csatatéren (s ma alig van valaki, akinek valamely hozzátartozója ne volna katona), igazságtalannak tartják, hogy nem mindenki viseli egyformán a háború szenvedéseit s veszélyeit. A tömeglélek természete hozza magával, hogy a tömeg szeretete ép. oly végletekbe menő, mint gyűlölete. Egy csapásra népszerű lett minden, ami szövetségeseinkkel valamely vonatkozásban áll, kedves és népszerű lett minden, vonása és tette, nyelve, himnusza, szokása és erkölcse. Legendák keletkeznek s terjednek fegyvertársaink hősiességéről, dicsőséges fegyvertényeiről. Másrészt az ellenség iránti gyűlölet is gyorsan terjed s nem ismer határt. Mert a tömeg egyebet nem ismer, mint vagy szeretetet, vagy gyűlöletet. Bármit mondjanak és ír-

janak a háború valódi okairól, bárminő nyilvánvaló, és titkos, gazdasági vagy hatalmi okokra is vezelsék vissza diplomaták és politikusok ezt a világháborút, a tömeg atavisztikusan, pur et simple ragaszkodik a leglogikusabb, lélektanilag legelfogadhatóbb, legősbibb okhoz: a gyűlölethez, mely aztán a legkülönfélébb alakokban jut kifejezésre. És itt, dacára annak, hogy ezen rövid elmélkedésben a legnagyobb tárgyilagosságra törekedtünk, meg kell állapítanunk valamit, ami határozottan és elvitázhatatlanul a mi előnyünkre billenti a mérleget, amire feltétlenül büszkék lehetünk. Ez a következő.

Ha áll az a régi igazság, hogy haragjában lehet kiismerni az ember valódi természetét, úgy az fokozott mértékben áll a tömegre nézve, melynek izgatott állapotában elemi erővel tör magának utat igazi, hamisítatlan alaptermészete, átöröklött, jellegzetes lelkülete. Ha már most összehasonlítjuk a tömegléleknek ezen irányban való megnyilatkozását ellenségeinknél és nálunk, ezen összehasonlítás eredménye büszkeséggel kell, hogy eltöltsön mindnyájunkat. Mert míg ellenségeinknél ez a magától értetődő gyűlölet kíméletlenségekre, durvaságokra, ártatlanok élet- és vagyonbiztonsága elleni aljas és kegyetlen merényletekre vezetett, sem szövetségesünknel, sem nálunk ilyeneknek nyoma sem volt és legfeljebb csak az történt, hogy az üzletek ajtóiról eltűnt a szokásos «English spoken here» és «On parle français» és a kis francia bonneokat elbocsájtották a szolgálatból.

Más lapra tartozik azután az, hogy a gyűlölet durva humor formájában nyilatkozik meg. Általánossá lesz az ellenség lebecsülése, lecsúfolása. Vicces történetek terjednek el, melyeknek kluja, hogy az ellenséget komikus, tökéletlen alakoknak tüntetik fel s nyilvános helyeken, falakon sűrűn láthatók az ellenséget gúnyoló felírások s karrikaturák. Erre a tömeghumorra is áll *Freud* megállapítása, hogy az ékeknek gyökere azokban az ösztönökben és vágyakban keresendő, melyek tudatunkban elviselhetetlenek s a tudat küszöbe alá szorítottak. Mindaz a vad gyűlölet, vérszomj, mit ellenségeinkkel szemben érzünk, a tőlük való palástolt félelmünk, mely érzésünknek közönséges szavakkal való kifejezése moralitásunkat, ízlésünket sértené s kellemetlenül hatna ránk, ezekben az ékekben fejeződik ki s jut felszínre: Hogy az ellenségnek túlzott módon való lebecsülése, kicsúfolása, lekicsinylése nem tartozik a hadviselés érdekéhez, arra a katonaság hamarabb rájött, mint az ezen tömegszenvédélyeket szító zszurnalisztika. A hivatalos hadi jelentések inkább az ellenség erejének, hősiességének elismerését tartalmazzák, mint annak lebecsülését. Hisz nyilvánvaló, hogy ha az ellenséget gyengének, gyávának, tehetetlennek tüntetjük fel s ez a felfogás átmegy a köztudatba, az mindenképen csak hátrányos lehet. Egyrészt csekély értékűvé válik minden győzelem («nem nagy dolog egy ilyen ellenségen győzni!»), másrészt a hadiszerencse változása folytán mindig előfordulható kudarc fokozott mértékben deprimálja a tömeget, («veszett

ügyünk van, ha még egy jelentéktelen, gyenge el-lenség is sikereket ér el velünk szemben»).

Ezekben a sorokban csak nagy körvonalakban akartunk rámutatni arra, hogy mint rezonnál a tömeg, ez a «sokfejű állat» a háború rettentő izgalmaira. Köteteket lehetne erről a tárgyról írni és a háborús idők tömeglélektana még mindig nem volna kimerítve. Aprólékos, a legkisebb részletekre kiterjeszkedő leírás talán nem is tudná a tömeglélek lényegét oly élesen meghatározni, mint egy oly leírás, mely csak egészen nagy körvonalakban foglalja közre egyes jellegzetes mozzanatokkal és különösen jellemző adatokkal. Egy Rembrandt-kép, mely csak a legfontosabb részleteket világítja meg, a nem lényeges dolgokat azonban, melyekre a festő nem helyez súlyt, homályban hagyja, sokkal erősebben hat, mint egy olyan kép, melyen a művész minden legapróbb részletet gondosan kidolgozott és megvilágított.

A tömegpszichológiai jelenségek megfigyelésére soha még olyan kedvező alkalom nem kínálkozott, mint a mai helyzet, amikor megnagyítva szemlélhetők a tömeglélek megnyilvánulásai. így a háborús állapot a tömeglélektan bűvárának olyan tért nyitott a tanulmányozásra, mi a természettudósoknak egykor a mikroszkóp feltalálása.

A fejlett kapitalista kultúrállamokban a XX. század a tömeg érvényesülésének, a tömeg *uralmának* a kora, Ezt a megállapítást a jelenlegi háború is igazolta. Igaz, hogy a titkos diplomácia készítette elő a háború kitörését s a tömeget nem kérdezték

meg előzőleg, hogy akarja-e a háborút vagy sem. De ha a tömeg nem *akarta* volna a háborút, akkor talán a militarizmus minden hatalma sem lett volna elég erős arra, hogy százezreket harcba kényszerítsen. Nagy különbség van a között, ha a hadbahívott tömeg már az első mozgósítási parancsra, az első plakát megjelenésére, azonnal jelentkezik, vagy ha megvárja, míg a zsandárok jönnek érte. Az az óriási lelkesedés, mellyel a háború kitörésekor Németországban és a Monarchiában a nagy tömegek az első hívó szóra a zászlók alá sereglettek, azt bizonyítja, hogy a tömeg vállalta, *akarta* ezt a háborút s megérezte, hogy létérdeük azt minden erőnk megfeszítésével, dicsőségesen végigküzdeni.

III.

A HÁBORÚ ÉS A JÖVŐ ÁLLAMA.*

1.

A szocializmus végcélja egy olyan társadalmi berendezkedés, melyben egy központi igazgatási szervezet szabályozza a termelés rendjét és a jövedelemeloszlás módját. A tudományos szocializmus nem igen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy milyen lesz a jövő társadalmi berendezkedése. *Bernstem* például annyira meg van győződve arról, hogy a gazdasági erők önkényesen, egymásra való kölcsönhatás által, szükségszerűen intézik a társadalmi

* Munkám *már* sajtó alatt volt, mikor egy ugyanezen tárgyról szóló tanulmány jelent meg «Háborús jogrend és szocialista állam» címmel Mandel Zoltán tollából a Huszadik Század 1915. 2—3. számában. Bár sok hasonlóság van a két értekezés között, mégsem tartottam feleslegesnek tanulmányomat teljesen változatlanul közreadni. Azok, akik Mandel tanulmányát olvasták, bizonyára fognak találni az én fejtegetéseimben új, vagy legalább is más szempontokat. Egyébként Mandel cikke csak magyar nyelven az első feldolgozása ennek a témának. A háborús jogrendnek a szocialista állam jogrendjével való összehasonlításáról a német irodalomban a háború kezdete óta már jó néhány értékes tanulmány jelent meg. A legalaposabb értekezés e tárgyról *G. Fischer: Der Krieg und das soziale Werden* című munkája.

élet folyását, hogy teljesen feleslegesnek és tudománytalannak tartja a kollektív állam mivoltával való foglalkozást.* És ez a felfogás teljesen indokolt. Hiszen éppen abban áll a szocializmus fejlődése az utópiától a tudományhoz, hogy míg az utópisták a szocialista állam jövő gazdasági, társadalmi és jogi rendjének meghatározására törekedtek, addig a tudományos szocializmus abban a szilárd meggyőződésben, hogy a társadalmi, politikai és jogi viszonyokat a mindenkori gazdasági struktúra szabja meg, csupán a fejlődés irányát és szükségszerűségét állapítja meg. A tudományos szocializmusnak a végcél felé való törekvés módjáról és lehetőségéről való felfogását *Marx* fejezte ki a leghatározottabban a *Bürgerkrieg in Frankreich* című munkájában. «A munkásosztálynak — mondja *Marx* — nem kell kész utópiákat néphatározat útján bevezetnie. A munkásosztály tudatában van annak, hogy avégett, hogy saját felszabadulását és ezzel együtt azon magasabb életformát előteremtse, mely felé a jelen társadalom gazdasági fejlődése által feltartóztathatlanul halad, neki, a munkásosztálynak hosszú küzdelmeken, történelmi folyamatok hosszú során kell keresztül mennie, mely folyamatok által úgy az emberek, mint a körülmények teljesen át fognak alakulni. A munkásságnak nem kell ideálokat megvalósítania, csak fel kell szabadítania az új társadalom

* *Bernstein* híressé vált mondása: «Das, was man gemeinhin Endziel des Socialismus nennt, ist nichts, die Bewegung alles».

azon elemeit, melyek az összeomló burzsoa-társadalomban már kifejlődtek». Az a központi szervezet, melyet a szocializmus elérni akar, a szocialista írók szerint lényegesen különbözni fog attól, amit ma államon értünk, mert ma, az osztályokra tagolt társadalomban az állam elsősorban az uralkodó osztály uralmi szervezete. A szocializmus által elérni óhajtott, széleskörű önkormányzattal egybekapcsolt központi orgánus a közigazgatás olyan szervezete, melynek nem volna más feladata, mint a termelési és kicserélési folyamatok vezetése (Bebel) s amelynél a személyek feletti kormányzás helyébe* a termelési folyamatok irányítása lépne (Engels). De az ellentét a szocialista és a mai állam között nem oly áthidalhatlan, ahogyan azt Engels képzelte, aki szerint a mai állam a termelési eszközök birtokba vétele után egyszerűen elhal s az állam-

* A szocialisták nagy része úgy képzei a kollektív *államot*, hogy az minden kényszer kizárásával, a teljesen szabad önkéntes kooperáción fog alapulni. *Vandervelde* azt mondja, hogy ha a kollektivizmusnak az volna az eredménye, hogy növelné a kormányzó állam hatalmát s előmozdítaná az állam zaklató beavatkozását a magánéletbe, akkor nem volna érdemes a munkaadó zsarnokságát a kollektív zsarnoksággal helyettesíteni. Szerintünk ez a felfogás helytelen. Kényszerítő hatalom nélkül a kollektív társadalom sem állhat fenn. Ha a kollektív állam kényszere a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb boldogságának elérése érdekében fog alkalmaztatni, akkor az helyes lesz és felesleges ellene érvelni. Píkier szerint az intézmények helyességének csak az lehet a kritériuma, hogy vajjon célszerűek-e, megfelelnek-e az emberi szükségleteknek? A szabadság különben is nem egy minden időkre és minden állapokra végérvényesen megállapított absztrakt idea, hanem relatív fogalom, melynek tartalmát és irányát a társadalom anyagi és szellemi kultúrájának mindenkori foka adja meg.

hatalom beavatkozása a társadalmi viszonyokba egyik téren a másik után feleslegessé válik, majd önként elalszik. A gazdasági összeműködés hasznának belátása indította az embereket arra, hogy államot létesítsenek s a mai állam alapja is nagyrészt a tervszerű, kikényszeríthető kooperáció szükségessége. A fejlődés iránya ezen kooperáció kiszélesítése s végeredményben egy mindenre kiterjedő összeműködési szervezet kialakulása felé vezet

A szocialista állam *nem* a mai állam elhalása s egy önkéntes kooperációs szervezet létesülése, hanem csakis a mai állam kooperációs tevékenységének kiszélesítése által alakulhat ki. Helyesen állapította meg *Bernstein*, hogy a kollektív állam a mai államtól csak fokozatilag különbözhet. A szocializmus tehát nem volna más, mint az államgondolatnak átvitele a közgazdaságra s a szociális életre általában.

Hogy a gazdasági fejlődés a kooperációnak mind szélesebb körű kiterjesztése felé halad, azt ma már a szocializmus ellenségei sem tagadhatják.

Az állam mind intenzívebben avatkozik bele a termelés rendjébe. Az állam és a községek a termelésnek mind több és több ágát szabályozzák, üzemeket és vállalatokat vesznek át. «Az állam vámpolitikát üz, kereskedelmi szerződéseket köt, ipart irányít, szóval befolyásolja a termelést, a javak elosztását, vagyis közvetett befolyást gyakorol arra, hogy az egyének mivel foglalkozzanak? — piacokat keres a termékek számára, ezer intézkedéssel befolyásolja a termékek árát s így a polgárok kere-

setét.»* A szövetkezeti termelés is mind nagyobb arányokban történik s az egyes gazdasági létét mind inkább egy szervezethez való tartozás határozza meg.**

Természetesen a jogintézmények is ezen fejlődésnek megfelelőleg kell hogy átalakuljanak, mert a jog a mindenkori gazdaságban bírja gyökerét. Es a jog terén tényleg egy olyan átalakulás megy végbe szemünk előtt, melyben felismerhetők a jövő közösség szociális jogának összes elemei.

A magántulajdon absztrakt és merev fogalma, mely a magántulajdont a személytől elválaszthatlannak tartja s a vagyonban mintegy a személy attribútumát látja, teljesen letűnt már. Elsősorban a folyton növekvő, szociális rendeltetésű adók azok, melyek egyre nagyobb részét vonják el a magántulajdonnak közcélokra. A kisajátítási törvények mind több és több jogot adnak államnak, községnek, sőt közcélú vállalatoknak is a magántulajdon expropriálására. Érvényben van-e ma még a tulajdon szentségének és sérthetetlenségének elve, mikor az erdő-, vízjogi-, ipari törvények, bányajogosítványok, építészeti-, út- és tűzrendészet stb. lépten nyomon korlátozzák a tulajdon használatát s a tulajdonjog gyakorlását az állam felügyelete és jóváhagyása alá helyezik? Lehet-e ma olyan magántulajdonról

* Somló Bódog: Állami beavatkozás és inividualizmus. Budapest, 1905. 144. o.

** Németországban a lakosság egytized részének gazdasági ekzisztenciája az államtól, községektől vagy szövetkezetektől függ.

beszélni, melynek nem volna más rendeltetése, mint a tulajdonos egyéni vágyainak kielégítése, mikor a tulajdonos nem hevertetheti kihasználatlanul az ingatlanát, mert a kihasználatlanul hagyott föld után olyan óriási adót kell fizetnie, mely annak értékét teljesen felemészti; (különösen Angliában és Amerikában a «Duty on undeveloped land») mikor a tulajdonos köteles túrni a víz természetes folyását s azt, hogy bizonyos esetekben a víz birtokán átvezetessék, mikor a házak és a telkek tulajdonosai kötelesek kártalanítás nélkül túrni a közhasználatú távirdák, távbeszélők és villamos jelzők huzalainak épületeik feletti átvezetését, azoknak az épületekre erősítését, bekapcsolását, a föld alatti elvezetését? (1888. XXXI. t-c.) Az állam mindezeket felül *kényszeríti* a polgárokat bizonyos gazdasági tevékenység kifejtésére. Ha a birtokosok bizonyos többsége elhatározza hegyközségek, halászati társulatok alakulását, nyomásos gazdálkodás fenntartását, a többi tulajdonosok kötelesek abban résztvenni. De szociális magatartást kíván az állam az egyestől a magánjogi forgalomban is. Ez az elv jut kifejezésre abban, mikor a törvény a szerződési szabadság gátjául állítja a turpis causâ, mikor kimondja, hogy erkölcstelen, vagy a közrendbe ütköző szerződés semmis. (V. ö. Tervezetünk 747. §-át s a német Bürgerliches Gesetzbuch 138. §-át) S ha tekintetbe vesszük, hogy az örökjog fejlődésének is az a tendenciája, hogy mind inkább korlátozza a rokonok örökjogát az állam örökjoga érdekében, akkor el kell ismernünk, hogy joggal

mondta *Gierke*: Das Privatrecht wird sozialer sein, oder es wird nicht sein.

Végül a munkásvédelmi törvényhozás, melynek jelentősége napról-napra emelkedik, szintén a kollektív jognak az egyéni joggal szemben való kiterjesztését jelenti. A munkásvédelmi törvényekben lefektetett azon elv, hogy a munkaadónak kötelessége a nála alkalmazott munkást baleset, keresetképtelenség, betegség esetére biztosítani, alaposan megrendítik az individualista alapon álló tulajdon jog intézményét.

Ma, amikor az összes törvényhozások szocialista értelmű törvényeket hoznak, szocializmust műveinek, *Loria* szellemes hasonlata szerint úgy, mint Jourdain úr, Molière egyik alakja, ki a prózát mivelte, anélkül, hogy tudta volna, mikor a nagy üzemekben és szövetkezeti téren mind nagyobb arányokban nyilatkozik meg a tervszerű kooperáció, mikor a magánjogban végbemenő szocializációs folyamat a magánjogot gyökerében változtatja meg, lehetetlenné vált, még a szocializmus legnagyobb ellenségeinek is észre nem venni a fejlődésnek egy szociális társadalmi rend s annak megfelelő szociális jog kialakulása felé vezető irányát.

2.

Mindezekből láthatjuk, hogy egy szociális jogrend kialakulásának előfeltételei nagy részt adva vannak már a mai társadalomban. A most folyó világháborúnak egyik legérdekesebb jelensége, hogy

az állam már eddig is érvényben levő szociális jogelveket minden térre óriási mértékben kiterjesztette s gyakorlati alkalmazásba vette.

A modern háború az állammal szemben óriási igényekkel lép fel. Az állam kell, hogy a hadban állók millióit táplálja, ruházza, hadiszerekkel ellássa és családjaikat eltartsa. Az ipar jó része milliányi munkaerővel kizárólag a katonai szükségletek kielégítésére dolgozik s így a háború alatt a lakosságnak mintegy a fele az államtól nyeli életfenntartása eszközét.

A polgárok individuális gazdasági tevékenysége mellett képtelen lett volna az állam ezeket a szükségleteket kielégíteni. A kapitalista termelési rend mellett a javak óriási mértékű pazarlása és pusztulása történik. Az egymástól független termelők nem tudják kellő pontossággal kiszámítani a szükséglet mennyiségét s így igen gyakran a termelés némely ágában egyfelől túltermelés, másfelől hiány és drágaság keletkezik. Normális állapotok, nemzetközi árucserre mellett a kapitalista termelési rendnek ez a nagy fogyatéka kiegyenlítődik s nem okoz nagyobb zavarokat. De háborús viszonyok között, mikor a nemzetközi áruforgalom, a nyers anyagok és élelmi szerek behozatala teljesen szünetel, a javak kellő mennyiségben való előállítására csak egy rendszeres központi vezetés, a szükségletek pontos nyilvántartása mellett lehetséges. Az állam tehát kénytelen volt kezébe venni a gazdasági élet minden terén a szabályozást és irányítást.

Az államnak elsősorban a polgárok *magántulajdona* felett egy majdnem korlátlan rendelkezési jogot kellett érvényesítenie. Mert oly körülmények között, mikor az államnak létérdeke a hadsereg megfelelő ellátása, nem lehet az egyes kénye, kedvére bízni, hogy rendelkezésre bocsátja-e az államnak a tulajdonában levő közszükségleti cikkeket. Meg kellett előzni annak a lehetőségét, hogy profit-éhes kapitalisták felhalmozzák raktáraikban az elsőrendű szükségletek kielégítésére szolgáló élelmiszereket s más árukat s a népesség kiéheztesítésével az árukat óriási mértékben felemeljék. A háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott törvények szabad kezet engednek az államnak a polgárok tulajdona feletti rendelkezésre. A hadiszolgáltatásokról szóló 1912. évi LXVIII. t.-c. értelmében a fegyveres erő részére igénybe vehetők a magántulajdonban levő terménykészletek, vágómarhák, élelmi cikkek és mindennemű járművek. Még az *ingatlan* felett is rendelkezhetik az állam, amennyiben minden ingatlan birtokosa köteles a birtokában levő ingatlanokat erődítési művek, valamint más katonai építmények előállítására, az erődített helyek hadi felszerelésére, hidak, utak, vasutak építésére, vagy egyébként a hadiműveletek közvetett vagy közvetlen előmozdítására és biztosítására, a szükséglet tartamára rendelkezésre bocsátani, s az épületeknél is szabad rendelkezésre bocsátás követelhető. (1912. LXVIII. t.-c. 19. és 20. §.)

A kereslet és kínálat kapitalista hatásait is teljesen felfügesztette az állam, amennyiben a köz-

igazgatási hatóságok által megállapíttatja az életszükséglet! és más elsőrendű közszükségleti cikkekért (búza, rozs, árpa, tengeri, úgyszintén az ezekből előállított lisztért, valamint burgonya- és rizslisztért) követelhető legmagasabb árakat. (1914. L. t.-c. és 5 600/1914. B. M. rendelet az élelmiszerekkel és egyéb elsőrendű szükségleti cikkekkel való ellátás körül tapasztalt visszaélések meggátolása tárgyában. Ezen felül a termelők és fogyasztók versenyét azzal is korlátozza az állam, hogy maga is készleteket szerez be az Országos Gazdasági Bizottság által (610/1915. M. E. rendelet) a községek egy része szintén maga szerzi be s árúsítja el az elsőrendű közszükségeit.

Az állam szabályozza a fogyasztás módját. Meghatározza a közfogyasztásra szánt búza-, rozs-, árpa- és tengeri-liszt előállításának és forgalomba hozatalának mikéntjét. (8800/1914. M. E. rendelet.)

A személyek felett ép oly korlátlanul rendelkezik a kormányzat, mint a dolgok felett. Egyfelől igénybe veszi nemcsak a fegyveres szolgálatra alkalmas egész férfi lakosságot, hanem közegészségi, közvédelmi vagy közbiztonsági szempontból szükséges, vagy egyéb közérdekű munkák teljesítésére a hadi szolgálatra alkalmatlannak talált minden olyan egyént, ki 18. életévét meghaladta és 50. életévét még be nem töltötte; még a *nőket is* (1914. L. 5. §.) másfelől maga az állam gondoskodik is úgyszólván az egész ország lakosságának létfenntartásáról, eltartja a hadba vonultakat s közmunkákat végzőket, segíyezi az otthon maradott

családtagokat (1882. II. t.-e.) s gondoskodik a munka nélküliekről.

Az állam tehát a maga kezében öszpontosította az összes gazdasági erőket. A termelési eszközök és a munka alkalmazása fölötti központi rendelkezés által döntő befolyást gyakorol a gazdasági és társadalmi élet minden terén. Állami ellenőrzés, központi irányítás mellett történik a termelés és a fogyasztás. És ezen nagy központi hatalom mellett fontos szerep jutott a községeknek is, melyek a maguk területén szintén minden téren irányítják és szabályozzák a gazdasági életet.

Ha ma uralomra jutna a szocializmus, jórészt ugyanezen elvek szerint járna el s ugyanazt tenné, amit a háborús viszonyok kényszerítő hatása alatt most az állam tett. Ezzel sem azt akarom mondani, hogy már ma megvalósítható volna a kollektív állam, sem pedig azt, hogy a háborús jogrend élénkbe állította a szocialista államszervezetet. A kapitalista termelési rend még nem érte el azt a fejlődési fokot, melynél már meg volna a szocialista társadalmi rendre való átmenet lehetősége. Míg ez a fejlődés tetőpontját el nem éri s az embereknek az új társadalmi rendhez való lelki hozzá alkalmazkodása ki nem fejlődik, tudományos szempontból teljesen értéktelen minden fejtegetés, mely egy eljövendő társadalom leírásával foglalkozik. Helyesen mondta *Menger*, hogy a szocializmus rögtöni uralomra jutása époly kevéssé vezetne célhoz, mint egy olyan törvény, a mely azt rendelné, hogy valamely időponttól kezdve az összes állampolgá-

rok bölcsek és erényesek legyenek. Még kevésbé lehet azt állítani, hogy az államnak a rendkívüli viszonyok hatása alatt kialakult szerepe időlegesen bemutatta nekünk a szocialista társadalmi rendet. A szocialista társadalmi és gazdasági rend kifejlődésének legnagyobb akadály a magántulajdon intézménye, ezt pedig a háborús jogrend is, elvben legalább fenntartotta. Igaz, hogy az állam kisajátítási jogának kiterjesztése a háború tartamára illuzoriussá tette a tulajdonjogot, de a tulajdonos javára a legtöbb esetben nyújtott teljes kártérítés következtében a gazdasági értékeknek az egyes állampolgárok közötti eloszlása nem sok változást szenvedett. Mindezek dacára, mégsem lehet joggal azt állítani, hogy a háború jogrendnek annyira átmeneti, időleges jellege van, hogy annak se tudománya, se gyakorlati szempontból mi jelentősége sincs.

A háborús jogrendből olyan tanulságokat meríthetünk, melyek rendkívül nagy fontossággal bírnak a szociális fejlődés tekintetében.

A szociális fejlődésben nincsenek ugrások. Intézményeket, új jogrendet nem lehet máról holnapra létesíteni, ha azok előfeltételei nincsenek adva, nem, még a háború zivatarában sem. A háború idején az egész termelési rendnek az állam által az állam céljaira való egybe foglalása csak azért volt lehetséges, mert a gazdasági fejlődés már eddig is a kooperációnak ilyen széleskörű kiterjesztése felé haladt. Csak a már meglévő gazdasági organizációk alapján létesülhetett az a szolidális

egység, mely a háború gazdasági és jogi rendjében megnyilvánult. Egy individualista társadalmi rend anarchiája mellett az állam képtelen lett volna fenntartani a gazdasági életet s kielégíteni azokat az igényeket, melyeket a modern háború az állammal szemben támaszt.

Az állami beavatkozásnak eddigi nagy terjedelme tette lehetőségessé, hogy annak minden térre való kiterjesztése zavartalanul történhetett. Es a gazdasági termelés szociális rendje szülte azt a szolidáris szellemet, mely a háború idején egy hatalmas kooperációs egységbe olvasztotta a hadban álló ország egész népét. Annak az elvnek minden téren való érvényesülése, hogy «salus republicae suprema lex est», adott jogot az államnak, hogy korlátlanul rendelkezhessek személyek és dolgok felett. Bebizonyult, hogy a tulajdon szentségének és sérthetlenségének elvénél van egy fontosabb elv is: az összesség érdeke. Bebizonyult, hogy a termelésnek és a javak eloszlásának központi szabályozása lehetséges és hogy annak hátrányait legfennebb csak a csekély számú kapitalisták érzik, míg a népmilliók jólétét az ilyen rendszer határozottan előmozdítja.

A mostani háborúnak egyik legfontosabb tanulsága, hogy az állam minden térre kiterjedő kooperációs szervezetté való átalakulásának elő feltételei jórészt adva vannak már a mai társadalomban s hogy a kollektív államszervezet nem a szocialisták utópiája, hanem egy olyan, — talán nem is távoli — lehetőség, mely fokozatosan halad a megvalósulás felé.